

NEMCSAK TOLDALÉKOK . . .

(A kötött morfémák önálló közlő- és kifejező szerepe)*

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1978. október 2.)

1. Toldalékoló nyelvünk egyik jellemző alaktani sajátossága, hogy a szemantikai és szintaktikai pozíciót meghatározó kötött morfémák gyakran vállalnak önálló nyelvi szerepet is. A toldalékokban olyan lehetőségek is rejlenek, amelyek révén két kötött morféma kapcsolata önálló jelentésű egységként funkcionál: *velem, neked, rólunk, nálam* stb. A magyar határozóragok nagy részének megvan a maga önálló szóként, *szabad morfémaként* élő személyragos változata is: *róla, nála, hozzá* stb. A kötött morfémák: a *képzők*, a *ragok* önálló funkciós értéke azt is lehetővé teszi, hogy sajátos mozgást végezzen egy-egy toldalék: a rag leválik főnévről s új funkcióban a névutóhoz tapad: *pénznél kül* → *pénz nélkül*.

Azt is nagyon gyakran tapasztalhatjuk, hogy a szabad morfémák jelentése és használati értéke belesugárzik a kötött morfémákba, sőt bizonyos beszédhelyzetekben az elhatároló értékű közlő, kifejező szerepet inkább a kötött morfémák vállalják. A különböző jelentésárnyalatok elkülönítésében sajátosan önállósodó szerepet különösen képzőink vállalnak, így a szóvégek, a toldalékok funkcionális megelevenedése szókincs bővítő eszköz is nyelvhasználatunkban. Önkéntelenül vetődik fel tehát ez a kérdés: mennyire korlátozott a toldalékok, a kötött morfémák szemantikai önállósága? A nyelvhasználatban ugyanis gyakran tapasztalhatjuk azt is, hogy a szövegösszefüggésből, a beszédhelyzetből eredeztetett jelentésimpulzusokat elsősorban a toldalékokba sugároztatjuk bele, s így a különböző nyelvi műveletekben, s kommunikációs folyamatokban a grammatizált jelentésen túl, egészen sajátos fogalmi tartalmakat és használati értékeket vállalnak magukra a kötött morfémák. Ezekben az önálló funkciót vállaló toldalékokban igen változatos stiláris lehetőségek is rejlenek.

Éppen napjainkban nagyon gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a kötött morfémák szemantikailag korlátozott önállóságát a szigorú zártság nem jellemzi. Különösen ragjaink és képzőink vállalnak a legkülönbözőbb stílusminősítésű szögösszefüggésben *önálló* közlő és kifejező funkciót. A *nálnélozás* nyelvi formával pl. a *-nál, -nél* ragok „nyakló nélküli” használatára utalhatunk (vö. Grétsy: Szaknyelvi kalauz 232). Elég gyakran halljuk és olvassuk a *suksük-nyelv* (MNy. LIX. 221), a *suksüközés*, illetőleg a *szukszük-nyelv*, a *szukszüközés* (Anyanyelvi őrző 185) nyelvi formákat is. Ma már szinte önálló szemantikai funkciójukban ismertebbek, mint grammatikai szerepükben. Mint önálló szóvá összeálló kötött morfémák egyre szélesebb körben vállalnak nyelvi szerepet, sőt már versbeli kulcsszóként is jelentkeznek: „Ez az el- tévedt *suk-sük* csupán

* A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán tartott előadás teljes anyaga.

pillanatnyi vereség olvasó/ tábori sátraiink között” (Cs. Nagy István: Könyvhét). Az alsó-felső bérhatáros fizetés, bértétel megnevezésére használt *tólig*, *tóligos*, *tóligoz* nyelvi formák kialakulásában is két ragunk vállalt önálló közlő funkciót (Bakos: Élet és Tudomány, 1969. X. 31).

Az sem véletlen, hogy ma már nyelvi tényként ún. *rag-szavakról* is beszélhetünk. A nyelvet használó közösség is természetesnek veszi, hogy ragjaink bizonyos kapcsolatokban önálló funkciót vállalnak, és a szintaktikai pozíciókat meghatározó ragok egészen sajátos szemantikai összefüggések kifejezésére is alkalmassá válnak. Mai nyelvhasználatunkból idézzük bizonyításul ezeket a jellemző példákat: „Többen megbántuk ezt a lépést, és ebben a „*tukban*” a vezetők is benne vannak” (Egy jelentésből). — „Erre az ünnepi alkalomra jelenik meg a Tankönyvkiadó népszerű „*tól-ról*” sorozatában az Adytól–Adyról című összeállítás” (Magyartanítás, 1977. 2. sz. 95.). „Most pedig *feleljünk*, de kik is legyenek ebben a „*jünkben?*” (Tanári beszédrészlet).

Még változatosabb nyelvi szerepben és stílusminősítésű szövegösszefüggésekben válnak sajátos önálló közlő- és kifejező funkciót képzőink. Önálló szói értéket teljesítenek pl. ezek a nyelvi formák: „Ne csak *hatoljanak* és *heteljenek* dolgozóink, hanem tegyék is a dolgukat, s végezzék vállalt feladatukat” (Egy felszólalásból). Újabban az orvosok nyelvhasználatában a *-telen* képzővel a keresetképtelen dolgozókat minősítik (Vö. Horváth M. Nyr. 92: 263).

Ma már mind a nyelvi rendszer, illetőleg a nyelvi tények oldaláról mind a nyelvhasználat szempontjából igen változatos önálló funkciót teljesít egy-egy képzőnk: „Az a bajunk, hogy túl sokat *telefonálgatnak!* Vigyázat, nem „*gatunk*”, mert ő a maga részéről tudja, mivel tartozik a közösségnek, ő tehát nem *gat* . . . ő fegyelmezetten telefonál. Viszont, ki az, aki *gat*? . . . Mit sem törődve vele, hogy *gatása* mekkora bajt és kárt okoz. Én, aki minden este *felgatom* magányos költőtársamat, s így *elgatok* vele” (Hárs László: Egy zárójel feloldása, Élet és Irodalom, 1976. márc. 20.). A *gyakorító képző* önállósítása ebben a szövegösszefüggésben nagyon változatos kifejezési és értelmezési lehetőséget szabadít fel az olvasóban, s arra kényszeríti őt, hogy nagyobb aktivitással kapcsolódjék bele a szövegösszefüggés adta kommunikációs folyamatba. Tandori Dezső *Horror* című versében is ezt a szerepet vállalja a gyakorító képző két alakváltozata: „Akkor inkább el (*gat-getek*) Rémületemben”.

Az *-ista* és *-izmus* jövevény képzőink is gyakran szerepelnek önálló funkcióban. A Gondolat Kiadó „*izmus-köteteiről*” írunk és beszélünk. Az ÉS-ben olvashattuk ezt a szövegrészletet is: „(Páskándi) . . . megtanulta a szürrealistáktól és más *istáktól* . . .” (Alföldi Jenő: A papírepülő lokátorozása, ÉS, 1977. márc. 5.). Weöres Sándor verscímnek használja fel az *-ista* képzőformát. A versben kulcsszerepet vállaló *-ista* képzővel alkotott szavak (optimista, pesszimista, humanista, prakticista, dogmatista, biciklista) végeről leszakított toldalék esztétikai információs többletet is teljesít a vers címében.

A *szlávisztika*, *germanisztika*, *romanisztika* szabad morfémákról leválasztott *isztika* szóelem is önálló megnevező funkciót vállal ebben a szövegrészletben: „Vannak olyan „*isztikák*” is, amelyek jelentős munkát végeznek a magyar nyelvtudomány számára” (Egy előadásból).

2. Néhány jellemző példa segítségével mutattuk meg, hogy a különböző beszédhelyzetekben a toldalékok, a kötött morfémák önálló funkciót is vállalhatnak. Már arra is utaltunk, hogy az önálló szóként funkcionáló toldalékokban változatos és értékes stíláriis lehetőségek is rejlenek. Nem tartjuk tehát véletlennek, hogy költőink a jelentéstelen kötött morfémaelemeknek stilisztikai, poetikai eszközként való használatában önálló közlő és kifejező szerepet juttatnak. Napjainkban nagyon sok versben szinte uralkodó nyelvi

elemmé válnak a kötött morfémák, s versalkotó „kulcsszóként” a toldalékok esztétikai hírértéke is felerősödik. Sokan egészen új jelenségnek tartják ezt a költői gyakorlatot, és ezzel kapcsolatban a szavak felesleges széthullásáról, felbomlásáról is beszélnek. Mások ezt a tudatos költői „eljárást” csak ironikus fintornak ítélik, illetőleg furcsa divatnak tartják, amely éppen olyan rövid életű lesz, mint a divat maga. Néha a „verskeresés válságairól” olvasunk e problémával kapcsolatban (Bányai, Híd, 1971. 823.), s a „provokatív antiköltőiség” (Tiszatáj, 1977. 1. sz. 75) számlájára is írják egyesek ezt a „furcsa” versformálási módot. Vannak, akik a kötött morfémák önálló versbeli szerepéről úgy vélekednek, hogy ez a versalkotó módszer nagyon izgalmas és hasznos: változatos értelmezési lehetőséget szabadít fel, és a kommunikációs és esztétikai információs többlet mellett a versolvasók aktivitását is felnagyítja. Ezért nem furcsa formabontással állunk szemben, hanem új költői nyelvi eszközök teremtésének szándékával. Az önálló szerephez juttatott morfémákkal variált versszövegben ugyanis a költő több megoldást ajánl olvasói számára, s rájuk bízva, melyik asszociációs folyamatsort vállalják helyesnek, kifejezőnek. Megfogalmazódott az a vélemény is, hogy egy sajátos *nyelvi bizonytalansági reláció* is szerephez jut a kötött morfémák önálló versbeli funkciójában: a sokszor „öntévesztő” sejtetés önmagába véve is az esztétikai, a poetikai eszköztár egyik eleme. A nem teljes struktúrákkal való élés igen alkalmas mód arra is, hogy újszerű *rejtőzési lehetőségeket* biztosítson az alkotók számára (vö. Almási, Kortárs, 1977. 1. sz. 155.). Ezekkel a lehetőségekkel kapcsolatban költőink is sajátos és eredeti elgondolásokat fogalmaznak meg. Nem beszélnek a „szavak csődjéről”, nem tagadják meg a szót, de arról gyakran szólnak, hogy „elvesztik lassan a szavak szokott jelentésük” (Szemplér Ferenc: Másrét), a „szavak kiüresednek” (Csoóri Sándor), „... valami történt a szavakkal. / Szilárdnak látszó burkuk felrepedt” (Varga Katalin: A szavak száműzetése). Költőinket a teljes, az egész szavak mellett nagyon izgatják a *szóvégekben* rejlő stiláris lehetőségek is, ezért lazítják fel a szó fogalomhoz kötött zárt hangszerkezetét, és a szóvégekben, a kötött morfémákban új sajátos közlő és kifejező versalkotó eszközt keresnek és találnak. Elsősorban a formális grammatikai kötöttségek lazítása révén egészen izgalmas képzettársítási folyamatot indítanak el, s az olvasó ezt az újszerűnek tűnő alkotó módot nem formabontásnak, hanem inkább új formateremtésnek tartja. Ezekkel az összefüggésekkel kapcsolatos gondolataikat gyakran versekben mondják el, s a metaforikus áttételek és szimbólikus áthallások segítségével érzékletesebben rajzolják meg a kötött morfémák, a „felszabadított” szóvégek jelentésülésének folyamatát: „Minden *szóvégben* foglaltassék / A másik szó eleje. / Ne kezdődjék semmi ott, / Csak minden folytatódjék” (Páskándi Géza: Intarzia). – „A szóvégek hogy sodornak új mondatok felé / Vonz *rag*, hív *jel*, *végződés* lök: új szavak felé” (Páskándi: Elsodródás). – „Azt mondja el / mi előtte, / s nem azt, ami / lett belőle. / Csak a forgácsot / görbe *fa-ragot* / kapom tőle, / s nem amit faragott” (Kiss Dénes: Versdivat). Nemcsak a „ködösítés” és a sablon elleni küzdelem, vagy éppen a szellemi kaland és a modernitással való visszaélés szándéka búvik meg az alábbi versrészletekben: „Bukfenczik a publikumnak, / bukfencből *fencbe* bukik, ha a búcsú búcsúzik” (Ágh István: Struga manó).

„Nincsen szívem-
ben úgy hiszem
több iskolás-
di, kis szokás,
mely ott biriz-
gált . . .
bölcse megül-
ni oktat az”

(Ács Károly: Bölcse vers.)

3. A toldalékokban rejlő, a gondolatiságot is sugalló expresszív és tömörítő erő valójában nyelvünket nagyon is jellemző tipológiai sajátyságon alapszik. Költőink nagy részének ezzel kapcsolatban komoly filológiai tájékozottsága is van, s nagyon jól tudják, hogy a kötött morfémák nem „esetleges elemek”, és a szavak teljes értékű szerepe valójában a végződéseken, a toldalékokon is múlik. *Páskándi Géza A sárikás anyós vagy szintedelem a minthadalomban, avagy ottlókodás* című groteszk hangvételi versében nem véletlenül teszi fel ezt a kérdést: „Mi a *-ban*, *-ben*, mi a *-ság*, *-ség*, mi a *-ni*, mit jelent az *-on*, *-en*, *-ön* egyedül – magában?” Szerinte: „a szó önmagában tértelen, időtlen is egy kissé, a *rag* – a *helyzet*. A *történés* – ez a *rag*. Az történik a szóval, hogy végződése lesz: *ragja*. *Ragok: események, történelem*.”

Nagyon jellemző, hogy költőink bizonyos nyelvtani fogalmakat, megnevezéseket is versépítő eszköznek használják fel, s különösen gyakran találkozunk a *rag* és a *képző* fogalmával, illetőleg megnevezésével egy-egy modern mai versben: „*Ragok* hasálnak szőnyegedre / beléjük rúgsz, mint hű ebedbe” (Gergely Ágnes: Teveháton). – „S te, kinek a teste szó / Te, kinek a szava test / Kinek a mája, lépe / *Raggal* és hanggal született” (Páskándi: Tűfoka.) Kiss Dénes *Ragok regék* című költeményében a kulcsszói szerepet vállaló nyelvtani fogalom, illetőleg megnevezés tágivelésű asszociációs folyamatot és aktivitást kényszerít az olvasóra: „Ragyogjatok / régi regék / rokkant *ragok* / görbe mesék / *Ragok*, *ragok* / arany rögök / rakosgatok / arany rögöt / Régi regét / rikkantgatok, / öreg *ragot* / *ragozgatok*.”

A szavak helyett a szóvégek, a toldalékok, a képzők, a jelek és a ragok önálló közlő, kifejező, illetőleg stilisztikai és poetikai funkciókban való felhasználását sokan teljesen „hagyománytalan” költői alkotási módnak tartják. Nincs igazuk: érdekes előzményekről mi is tudunk. *Csokonai* például „a *vános* magyar eloquentia” nyelvi formálásáról írt versének címéül is ezt a képzős kategóriát használja fel: *Ván*, *vén* vagy az üstökös eloquentia. A közlésben felesleges grammatikai redundanciát okozó *vetvén*, *csinálván*, *érkezvén*, *kivánván* stb. szóalakok végéről leválasztja a költő a toldalék alakváltozatait és önálló közlő funkciót bíz rájuk ebben a versmondatában: „*Ennye, be sok jeles vén, ván!*”

A szóvégek önállósodásának folyamatáról árulkodik *Petőfinek* ez a mondata is: „Tanakodnak theológiáról, pedagógiáról és az ördög tudja, miféle *id-ről*”. *Arany* János is bízott a kötött morfémákra önálló közlő funkciót. Két példát is idézhetünk ennek igazolására: „Tudniillik, képzeld kegyes *olvasnok*, hogy ahol jó – / Úgy hiszem e *nok*-ot itt meg fogja bocsátni Nagy Ignác” (Arany: Az elveszett alkotmány). – „Törvény kell a nyelvnek, mert különben elvész. – / Törvényét ki szabja, mint az a sok nyelvész, / Önnön bogarába szerelmes mindenik: / Ez az *ás és-t* leli olyan iszonytnak, / Hogy talán a szószót is nevezi *mártatnak*” (Arany: Grammatika versben).

Arról is szólnunk kell, hogy az avantgard modernség formabontása nyomán is jelentkezett a kötött morfémák önálló versbeli szereppel való felruházása. *Kahána* Mózes *A lázadás extázisa* című írásában (Ma, 1919. IV. 115.) meg is magyarázza, miért jutottak poetikai funkcióhoz a toldalékok, a szóvégek egy-egy versében: „Lázadok! – és *törjön szét minden velem*”. *Szavam örvénye* című költeményében a versmondatok egyes szavakra bomlottak fel, a szavak pedig *toldalékokra*: „Energia . . . / Szén-erő. / Alany. / Számság: vörös; halál. / *Ban-ben*: jó; kell . . .” (Ma. 1918. VII. 80. 1.).

A „*ragok csápjával, a képzők ékeivel*” (Somlyó György) versmondatokba illesztett szavak között a költői szerepet vállaló toldalékok nemcsak a jelentésedés folyamatán mennek át, hanem gyakran a *megnevezések*, sőt a *szerkezetek rangjára* is emelkednek. A szintaktikai funkciót teljesítő ragok pl. önállóan vonzanak magukhoz fogalmakat, s a gondolatértékesítésre alkalmas szóképeket. Nem véletlenül született meg a *rag-szó*, és a *rag-cím* megnevezés: egy valóban meglevő nyelvi jelenségre, illetőleg nyelvi tényre utalunk vele.

Alábbi példatárunkból az is kitűnik, hogy a szavak végéről leváló ragok éppen szemantikai önállóságukkal jelentenek gondolatiságot is sugalló stiláris erőt. Vass István *Harmadik párbeszéd két ismeretlen között* című versében sem szintaktikai pozíciót meghatározó szerepet vállal a *-val*, *-vel* ragpár, hanem a vers egész mondanivalójához viszonyítva sajátos szemantikai impulzus megtalálására ösztönzi az olvasót: „... és vakon imbolyogsz . . ., / kezedből a *nélkül*-t is kiverik, / és nélkül nélkül mit tudsz mondani? / *Nem számít csak a -val, -vel, vagy a nélkül*”.

4. Merészebb asszociációk vállalására kényszerülünk az alábbi versrészletek olvasásakor is, és elsősorban azért, mert a *rag-szavak*, illetőleg a *rag-címek* közlő és kifejező értékének érzékeléséhez, ha úgy tetszik, megfejtéséhez vállalnunk kell a költővel a vers mondanivalójának teljesebbé tételét célzó alkotói partner szerepet: „De minket bennünket hogy oldozna fel / ki szavait az állandóság torz szócsövén locsogja el, / ki csak *-tól, -től, -ig* lát, s érzékelni szeme béna lett” (Rózsa András: *Utazások*). — „Sohasem kóstoltunk megérkezést — / pedig füttyös célunk volt mindég / az *-ig*” (Aczél Géza: *Karnevál*). — „... *-hoz* és ... *-tól* mintha gyökerestől / levelestől-ágastól kétpár kerék tengelyére / ledöntve citrusfa gyökeremnél fogva / ágamnál valaki húz és tol oda-vissza / s én merevgörcsben a semmi / egy-ujjon billegtetett lejtőjén / ide-odázó gurigán csak ... *-hoz* és ... *-tól*” (Marsall László: *Tegnap is holnap is szeress*).

Hogy Körmendi Lajos az *-Ért* rag-című versében miért éppen ez a kötött morféma vállalja a címbeli szerepet, a vers teljes szövegstruktúráját és mondanivalóját kell tekintetbe vennünk. A költő szinte halmozza a kötött morfémákat ebben a versében, s ezzel fellazította a versalkotó kulcsszavak szemantikai és strukturális zártságát is. Elsősorban azért, hogy a költemény szövegének többoldalú nyitottságával is kényszerítse olvasóit a merész asszociációk feloldását vállaló partnerszerepre: „Ha álmatlanulok, ha leszek istentelen, / ha fátlanodom, ha dunyhátlanodom akttá, / özvegyemülök, tördelődöm ifjan aggá, / ha északomról kicsörtető vad szeleken / dragonyosok páncélozzák meleg szememet, / ha poklosodom, ha krampuszvendégem vagyok, / ha már omlásmagammá lakhatatlanulok, / *akkor sem -talan, -telen szerzem* énekemet, / nem *ból, -ból; semmiért!* / *Hanem -ra, -re és -ért.*” Valósággal izgatja az olvasót a szokatlanul túl toldalékolt szabadmorfémák és a „lemeztelenített” kötött morfémák együttes versbeli szerepvállalása is a költeményben.

5. Persze sokan — s nem véletlenül — furcsa versalkotó „modornak” tartják azt, hogy költőink a szóvégekről leszakított toldalékokra alig érzékelhető, illetőleg elemezhető poetikai funkciót is bízhatnak. Még azt sem fogadják el, hogy ez a mód az olvasókban bizonyos *nyelvtani feszültséget* teremtené, mert sokak szerint ez csak azoknál az olvasóknál történhet meg, akik igen mély és széles körű *nyelvtani műveltséggel* is rendelkeznek. Vannak, akik úgy ítélik, hogy fogadjuk el ezt a költői alkotási módot csak ironikus játéknak, amelynek segítségével a vers alkotói az olvasóközönséget játékkuk partnereivé kényszerítik, s mivel az ember általában szereti nevükön nevezni a dolgokat, a történeteket, a jelenségeket, bele is megy ebbe a játékba, sőt úgy érzi, hogy a versalkotási titkok titkába is beletekinthet.

Mi is próbát tettünk, kísérleti alanyainknak ezeket a kérdéseket tettük fel: Mit sugallnak nekik a bemutatott versmondatok? A megfelelő versbeli beszédhelyzetben valami igazolja-e a toldalékok külön közlő, kifejező szerepét? Még azt is kértük tőlük, hogy tegyék teljessé a versmondatokat, illetőleg a versben olvasott csupasz toldalékokat egészítsék ki úgy, hogy pontosabb költői információt nyerjenek. A kísérlet valóban izgalmas volt, s a kísérleti alanyok személyiségük, műveltségük, érdeklődési körük szerint a különféle mondatviszonyokat jelölő toldalékok szintaktikai szerepének szűkítő, illetőleg tágító

mozzanatait is belekódolták a versmondatok „kiegészítését” célzó feladatvállalásukba. Az eredmény is igen tanulságos: sokféle versesztétikai hírértékű megoldás született, s azt tapasztaltuk, hogy egy-egy olvasó „versérzékenységét” nagyon felizgatta ez a kísérlet. Hogy a megoldások mennyiben fedik maguknak a költőknek alkotó szándékuk szerinti elgondolásait, arról érdemes lenne külön tanulmányban szólnunk.

Kísérletünk elvégzésére ezeket a versmondatokat használtuk fel: „Köhög a szó – nyitna ablakot / Beáramlik a *-ban, -ben*” (Páskándi: A papírrepülők eltérítése 26). – „Vattadrót-éj / fényként / Épül / *Ban / Ben . . .*” (Balázsovics Mihály: Épül). – „Jönnének . . . / naptár szerint a *nők-nék*” (Benkő Attila: Beszámoló a nyaralásról). – „. . . *ig* tekint a csodálat / *ig lendül . . .*” (Jung Károly: Itáliai verstörédék). A kísérleti alanyok közül vagy nem vállalták a „játékot”, vagy nem tudtak mit kezdeni ezekkel a versrészletekkel: „Hová és meg-e? *Érkezem . . . ig* / Zene volt perc *tőlemig*” (Böndör Pál: S. K.). – „*Eimben meg-eidben ki – , / eiben fel – einkben be – , / eitekben el – , eikben össze,*” (Böndör Pál: Óda-Réteg).

6. A versesztétikai kérdésekkel foglalkozó szakembereket, kritikusokat és nyelvészeket egyaránt foglalkoztatta Tandori Dezsőnek az a versalkotó módszere, amellyel kapcsolatban mind az olvasók, mind a kritikusok úgy vélekedtek, hogy verseiben tipikus példáját látják „a pontos megnevezésre épülő költői hagyománnyal” való tudatos szembehelyezkedésnek (vö. Bányai: Híd, 1971. 717). Figyeljük meg pl. az alábbi versrészleteket: „Nem szeretett (*ni*) ezért inkább (*t*) *tt*” (Az értelmes cselekvés megválasztása). – „Vajmi keveset / tudtam meg a *-ról,ről*” (Magángyűjtés). – „Egy szó: / más értelemben / egy hangsúly / másutt / Egy / *-ból, -ből*” / Sem-jelek /. – „. . . mondott egy nevet, tegyük / *ba, be,* töröljük a ragot / a hangosított változatból . . . / Áldozunk a fentebb *nakis . . .* egyszerűsítünk . . . / *ntak,* látszólag a legegyszerűbb helyen / érthetetlenül hosszan megállt . . . / kiképzett földpartot szegélyező / kőfal omladékán . . . / *dító* lenne kimondani . . . / *ra* képes / például befejezni . . .” / A lélek és a test /. – „Miért is ne lehetne akár egy / *t is / ni.* / Néha a várakozás / *tól* / . . . néha viszont mégis a várakozás / *nak . . .*” (A Rimbaud a sivatagban forgat). – „Egy *xx* / *-ról,ről* / egyedül is / lehet mondani . . . / Egy *xx,* melynek nyomán / semmiképp sem gondolhatunk egy másik / *xxx-ra*” (Salon II. Terem). –

Eleinte valóban mehökkenti az olvasót a különféle toldalékoknak furcsa versbeli szerepe: groteszkséget, gunyorosságot vél felfedezni már abban is, hogy alig tud kapcsolatot teremteni a versek címe és a versbeli mondanivaló, illetőleg a versmondatok jelentésszerkezete között. Sokan hiábavalónak tartják azoknak a kritikusoknak, esztétikusoknak a próbálkozását is, amelyben ezt a költői „gyakorlatot” bizonyos elvi alapról akarják megmagyarázni, illetőleg igazolni. Ez az elvi álláspont a következő: a költő szerint minden lényeges név elhagyható, s a mondanivaló lényegét valójában a megfelelő grammatikai jelek, a toldalékok fejezik ki. Tehát hírértéke a versben a nyelvtani jeleknek van, s amikor eltűnnek a szavak a versből, s csak grammatikai formájuk merevedik az olvasó elé, ez nemcsak homályosságot eredményez, hanem furcsa, szinte megmagyarázhatatlan feszültséget is. A toldalékokra széthullt vers merészebb asszociációk vállalására kényszeríti az olvasót. Ez igaz, de csak akkor, ha az olvasópartner valóban érti is a versalkotó toldalékoknak, a kötött morfémáknak *sajátos* funkcióját.

Ha nincs ez a lehetőség adva az olvasók számára, akkor óhatatlanul az „értelmetlen” jelzővel minősítik ezeket a költeményeket, s nem vállalják a kiegészítéseket sem, sőt szerintük ez a kiegészítés egyenesen megoldhatatlan. Ehhez a kérdéshez még csak egy megjegyzést fűzünk: a konkrét jelentés nélküli kötött morfémákkal való élés egyre ritkábban jelentkezik Tandori versében, így egy költői életpálya érdekes kísérleti korszakának tekinthetjük azt a versépítő módot, amelyet a versmondatok vázlatos, kihagyásokkal teli megszerkesztése s a nyelvtani kategóriáknak kizárólagos szerephez juttatása jellemzett.

7. Nyelvünket jellemző tipológiai sajátosság a képzőkben való gazdagság. A különböző képzőknek igen változatos nyelvi szerep jut, s különösen ki kell emelnünk kifejező, ábrázoló és atmoszférateremtő erejüket. Az sem véletlen, hogy a képzők fogalomerősítő és -fokozó jellegüknél fogva gyakran olyan mikro- és makrokontextusi funkciót is vállalnak magukra, amely elhatároló értékű az olvasóra tett hatásmechanizmusban is. Mi ebben a tanulmányunkban elsősorban azokat az önálló nyelvi szereppel felruházott képzőket állítjuk előtérbe, amelyek a sok összetevőjű gondolati viszonyok sűrítésére éppen úgy alkalmasak, mint a sokszínű valóságélmény érzékletes nyelvi megformálására is. Éppen ezért jelentkeznek versbeli kulcsszói szerepekben is.

8. Különösen gyakori és igen termékeny nyelvi funkciót vállalnak a legkülönbözőbb stílusrétegekben és beszédhelyzetekben *fosztóképzőink* (Vö. Kőhádi Zsolt: A fosztóképzők költői szerepei, Nyr. 97: 182–188.). Néhány jellemző példát mutatunk be érzékeltetésére. Király István *Adyról* írt nagy tanulmányából idézzük első jellemző példánkat: „Ady tagadásokba volt befalazva az ő életében, az ő világképében is mindig az állítás. S hiába keresett kiutakat a nyugtalan gondolat ebből a fojtó bezártságból, mindenfelé a *-talan*, *-telen*-ekbe ütközött bele” (Király: Ady Endre II. k. 122).

Az általános emberi hiányérzetet akarta érzékeltetni egy előadó ezzel a mondatával „*A talanságok és telenségek gyűrűjéből alig tudunk kitörni*”. Hogy költőink oly gyakran élnek fosztóképzős megnevezésekkel és a fosztóképzők „hegemóniájáról” már egy verscím is hírt ad (vö. Solymos Ida: Fosztóképzők hegemóniája), csak azt bizonyítja, hogy a fosztóképzők alaktani változásaira bizonyos nyelven túli összefüggéseket is feltáró funkciót bízhat a költő. Vészi Endre *Fosztóképzős ballada* című versét csupa fosztóképzőkkel alkotott szavakból, nyelvi formákból építi fel: „Élni az életet *fénytelen* / élni az életet *lomtalan* / *sikertelen* / *vigasztalan* / élni az életet *hontalan* / *otthonatlan* / szenvedve élni *szenvtelen*, / *álomtalan*”. Előtérbe tolokodnak a vers nyelvi formálásában, s a képi-gondolati összefüggések meghatározásában a fosztóképzők alakváltozatai. Az olvasó már alig figyel a szavak jelentéstartalmára, s a versalkotó szavak végéről már szinte leszakadnak a kötött morféma. Önálló életet kezdenek élni, s önmagukban utalnak a nyelven túli valóság összefüggéseire: a kifosztottságra, a reménytelenségre. Az olvasót szinte hatalmába keríti az állandóan ismétlődő fosztóképzők hosszú sora.

Ez is magyarázza azt a költői gyakorlatot, hogy több mai költőnk versében már valóban *önállóan* vállalnak kifejező, közlő szerepet a *-talan*, *-telen* és a *-tlan*, *-tlen* képzők. Ennek a gyakorlatnak is van értékes előzménye, hagyománya. Lányi Sarolta *Jelző-rendszer* című versében csupa fosztóképzős szóalakot sorakoztat fel, s megvallja, hogy „a céltalan, könyörtelen / értelmetlen, embertelen / élet” kényszerítette erre a költőt. Gábor Andor már verscímül használja fel a *-talan*, *-telen* kötött morféma változatokat. Nem előzmény nélküli tehát az, hogy Károlyi Amy a kétalakú fosztóképzőt nemcsak verscímül, hanem verskötet címeül is felhasználja. Mind a versből, mind a kötetben domináns szerepet vállaló alkotásokból kitűnik, hogy jó érzékkel nagyította fel a költőnő a *-talan*, *-telen* toldalékok önálló stílusértékét. Minden felesleges lefosztódott a kötet címeül jelentkező nyelvi formáról, s mégsem egyszerű játéknak, szokatlan és meghökkentő egyénieskedésnek, vagy éppen furcsa ötletnek tekintjük ezt a címadást. A *-talan*, *-telen* cím az egész kötet mondanivalójáról is árulkodik (Vö. Kiss Tamás: A megfosztott világ, Alföld, 1973. 4. sz.).

Az alábbiakban azokat a versrészleteket mutatjuk be, amelyekben a fosztóképzők önálló szói értéket kapnak, sőt a szószervezetek funkcióját is önmagukra vállalják. S hogy miért oly gyakran, arra ez a versrészlet ad tömör választ: „Minden olyan *talan* és *telen* / talán nem is reménytelen / csak képtelenül képtelen. / Fosztóképzők között ülünk /

talantelen megvénülünk / a tolvaj képző fosztogat. / A fosztóképző néha jó” (Fábrí Péter: Fosztóképzők).

Elég gyakori az a jelenség is, hogy néhány mai költőnk fosztóképzőink jelentését nemcsak elvont értelmű megnevezésekbe sugározta bele, hanem olyan nyelvi formákba is, amelyek nem elsősorban jelentésimpulzusokkal, hanem szokatlan szintaktikai szerepükben válnak versalkotó eszközzé. *Balázsovics* Mihály éppen ezzel kapcsolatban nem véletlenül adta egyik versének ezt a címet: *Áttűnések*. Ebből idézzük bizonyító példának ezeket a versmondatokat: „Hét földbevált meselabirintus. / Félelem. / *Talan-telen* alkony-állat”.

Azokat a versrészeket is érdemes előtérbe állítanunk, amelyekben a fosztóképzők nemcsak „önálló létükkel” és sajátos hangulati velejárójukkal kötik le a versolvasók figyelmét, hanem azzal is, hogy szinte *mondatértékben* illeszkednek bele a szövegbe: „... a *Kimondhatatlan* / maradjon meg köz-, közemberalakban, / hogy ne legyen „végülis”, „atlan” „etlen”, / hogy ne találkozzunk, ha lehetetlen – / úgy majd: „lehet” / ? / talán: csak ezt / akartam . . .” (Tandori Dezső: Seymour, Buddy, Zooey).

Felhasználják költőink az önálló szerepet vállaló fosztóképzők alakjában rejlő „játszíságot” is sajátos stílusesszöknek: „... -*talán* / -*telen* / talán / télen” (Pintér Lajos: Játékozások). – „... Erős vagyok hát vitatha- / *tatlanul*, –” (Szemplér Ferenc: Válasz). – „... nincs még / ságunk-ságunk, / boldogságunk / *talán-talan* / határtalan . . .” (Csanádi Imre: Pünkösdi pajzánkódó).

9. Hogy a nyelvészeti, a grammatikai szakirodalomnak is megtisztelő feladata a kötött morfémák önálló szerepének vizsgálata, értelmezése és elemzése, már egészen világos azok előtt, akik nyelvi tényként fogadják el ezt a jelenséget, és ugyanakkor úgy ítélik róla, hogy a mai költészet eszköztárában is jelentős szerepet játszik. Ma már nemcsak a párhuzam, az ismétlés, a refrén, a fokozás, az ellentét tartozik a versalkotás eszközei közé, hanem a szó elhagyása is, illetőleg a szóvégek, a kötött morfémák önálló stílusértékben való használata is. Költői eszközökkel erre is utal *Pardi Anna A költészet eszközei* című versében.

Az igen gyakori, nagyon termékeny -*ság*, -*ség* képzőről tudjuk, hogy többféle jelentésárnyalat érzékeltetésére alkalmas. Az elvontság, a gyűjtő értelem, a bizonyos állapotban levés, a rangra, méltóságra utalás, a szakmai mesterségbeli hovatartozás kifejezésére való alkalmatosságról igen jellemző példák bemutatásával szól *Kiss Dénes Sok a ság* című versében. Hogy ebben a szuffixumban milyen gazdag többértelműség rejlik, és a -*ság* morféma önálló funkciójában milyen mélységben sugall gondolatiságot, és képvisel stíláriát, minderről igen kifejezően s az olvasóra tett termékeny hatásimpulzussal szól a költő ezekben a versrészekben: „Villogó *ság-ségek* / kemény szó-szilánkok / aranyon gyémántok / jaj ti képességek / képe-sok veszélyek / képtelenül képzők / végtelenül végzők / éktelenül ékes / fenekedően fényes / ékszeres törvények / villogó *ság-ségek* / Jaj ti felburjánzó / puha ölelések / befonó növények / járványos *vány-vények* / szavak humuszából / szabad kinövések . . . Villogó *ság-ségek* / édes bölcsességek / okok okossága / ükök ékessége / szított szitkok éke / káromlás *ság-sége* / hegyeket hegységgé / sokasító képe / síkokat síkossá / síkáló *ság sége* / sokaság egysége / Emberség sok ága / egységek kétsége / küszködők szüksége / sokaság nagysága, / élet merészsége, / hitem bátorsága / sokasodj sokaság / szavam éhínsége / inségesek éhe / nyelvem békém ékem / ékes ékessége”.

Az ugyancsak többértelmű -*gat*, -*get* és -*tat-tet* igeképzőink jutottak önálló szerephez *Kiss Dénes „Tat-gat-nak* című versében. A kötött morfémák címbeli szerepükben is sokféle feladatot teljesítenek. A költeményben felsorakoztatott cselekvések tartósságának, huzamosságának, ismétlődésének és műveltetésének kifejezése mellett az ironikus

hangulati velejáróról is sugall az olvasónak ez a raggal is bővült „tat-gat-nak” képző-cím. A kötött és szabad morfémák együttesen erősítik fel a vers mondanivalóját: „Gátol~~gat~~nak / buktat~~gat~~nak / pedig gyalog / haladok. / Hebeg~~tet~~nek / tátog~~tat~~nak hepe-hupás / szóta-
got” stb.

Hogy „a szavak humuszából kinőtt” (Kiss Dénes) és önálló nyelvi szerepet vállaló képzők a versek nyelvi formálásának szövetébe valóban szerves alkotó részként illesz-
kednek bele, bizonyítják az alábbi versrészletek: „A népet . . . / lángra borította az ijede-
lem / Bonyolult-e hát birodalom? / *delem / dalom / dalom / delem* / mindenkit vár a
küzelem” (Sárándi József: Kínai fal). – „Ha . . . , / akkor . . . / *-tatik, -tetik . . .*” (Weöres
Sándor: Még egyszer az élet értelméről). – „Hol van e hangzatos csokorban / a létért
vívott harcnak dühödt heroizmusa / s ha a rafinált szagztatott képeknek van is *izmusa* /
kassákéktól vett híg utánzat” (Aczél Géza: Az emlékek kamatoztatása).

Az első két példánkban a kötött morfémák, úgy tetszik, játékos elemként kerültek
be a versmondatokba. Az egész költemény mondanivalójára tekintettel azonban nagyon is
fontos funkciót teljesítenek: mély gondolati és érzelmi többletet képviselnek, és ezzel a
szabad morfémák jelentésszerkezetét is módosítják, gazdagítják.

10. Hogy a kötött morfémákban, a képzőkben és a ragokban mennyi kifejező és
közlő lehetőség rejlik, minden elméleti jellegű elemzésnél és értelmezésnél érzéklete-
sebben ad számot *Nyerges András Továbbképző* című versében. Talán az olvasónak úgy
tűnhetik, mintha ez a költemény a versíró játszi kedvének a lecsapódása lenne, és csak
példa arra, hogy nemcsak mi játszhatunk és humorizálhatunk a nyelvvel, hanem a nyelv is
mivelünk. Igen: erre is szép példa a költemény. De ennél több van benne. Azt az utat és
módot is megmutatja: miért, hogyan és mennyire alkalmasak nyelvünk kötött morfémái
az önállósodásra, a sajátos, külön nyelvi szerep vállalására és arra, hogy a szabad mor-
fémák rangjára emelkedő toldalékok hatékonyabban kényszerítik az olvasót, merész
asszociációk vállalására és értelmezésére. Ha az iskolában egy oktató a magyar nyelv
toldalékainak, képzőinek és rangjainak sajátos természetéről és funkciójuknak valóban
csodálatos titkairól kíván szemléletes példát nyújtani tanítványainak, akkor ez a vers erre
is igen alkalmas eszköz: „Szülőházam *SÁGSÉG* / eltűrsz tessék-lássék / nem azért, hogy
tessék / csak azért, hogy lássék / más ki *DOGÁLDEGÉL* / ebből szépen megél / szerez talál
cserél / fényűzően *DÖGÉL* / törvényt bontó bendő / hurrá *ANDÓENDŐ* / fajfenntartó
ondó / *TLANTLEN*ből akontó / elszegődött *NAKNEK* / *CSKACSKA* íme nagy krek /
üzletet miránk köt / *KODKED* s a nyomán *KÖD* / amit vártunk *GATGET* / *BÓLBÖL* ez
maradt meg / no de vígan *HATHET* / aki *VÁVÉ* vedlett / házam fala *DULDÚL* / fejem
fölül *VALVEL* / bontják hordják *STULSTÜL* / szám eltömi malter / hogy nézzek e korra /
színlég *TALANTELEN* / bévül vesze-; forra-; / és fáj-; *DALOMDELEM*”.

* * *

Az ebben a dolgozatban tárgyalt témakörnek igen szegényes a szakirodalma. Mi sem
a teljesség igényével vizsgáltuk, elemeztük és értelmeztük az ide vonatkozó információs
anyagot. Két célt azonban feltétlenül szolgálni kívántunk: a nyelvi tények, a grammatikai
kategóriák leírásában nagyobb komplexitásra kell törekednünk, s a nyelvi forma és a
nyelvi érték összefüggésében kell minden esetben vizsgálódnunk. Azt is érzékeltetni kí-
vántuk, hogy az iskolai nyelvtani oktatásnak és nyelvi nevelésnek egyik legfontosabb
feladata: szélesebb körű nyelvtani műveltséggel felruházott ifjúság kerüljön ki az iskolák
padjaiból. Dolgozatunkban a tényeket úgy sorakoztattuk fel, és az elemzéseket, értelme-
zéseket úgy formáltuk, hogy abból az is kitűnjék: korszerű nyelvtani ismeretek nélkül ma
már jó versolvasókká sem válhatunk.